

CE94, Latijn, Cicero, Pro Milone

Syllabus Latijnse retórica
Kernauteur Cicero
CE 1994

1. De ontwikkeling van de theorie en de praktijk van de antieke welsprekendheid

De kandidaat kan naar aanleiding van een voorgelegde tekst vragen beantwoorden over de ontwikkeling van de theorie en de praktijk van de antieke welsprekendheid.

Zowel in het democratische Athene als in het republikeinse Rome speelde de welsprekendheid een grote rol. Belangrijke aangelegenheden als rechtspraak en politieke besluitvorming vonden in de openbaarheid plaats.

In de Atheense democratie van de 5de en 4de eeuw v. Chr. was men zich terdege bewust van de bijna magische kracht van

het gesproken woord. Naar aanleiding van het optreden van de sofisten, met hun eenzijdige gerichtheid op het overreden en overtuigen, rees de vraag in hoeverre hun op de praktijk gerichte aanpak logisch en ethisch verantwoord was. Plato en Socrates oordeelden negatief over de retoriek: deze hield zich bezig met schijn, filosofie met de waarheid.

Aristoteles benaderde de welsprekendheid meer vanuit een empirisch wetenschappelijk standpunt. Hij analyseerde het overredingsproces als een menselijke en maatschappelijke realiteit.

Zelf gaf hij naast filosofische colleges ook les in retorica op grond van de overweging dat het niet genoeg is gelijk te hebben, men moet het ook krijgen door het overtuigen van het publiek. Dit kan volgens Aristoteles gebeuren door goede argumentatie, maar ook door psychologische beïnvloeding en door doeltreffend en boeiend taalgebruik. Voortbouwend op Aristoteles' inzichten werkte men de retorica uit tot een hecht systeem. Tijdens de Hellenistische periode werd de theorie van de welsprekendheid verder ontwikkeld. De retorenscholen functioneerden als hogere opleidingsinstituten, nog altijd in felle concurrentie met de filosofenscholen.

In de tweede eeuw v. Chr. ontwikkelde de Romeinse republiek zich tot een geduchte militaire en economische macht. Argwaan tegenover de Griekse cultuur belette aanvankelijk de acceptatie van het Griekse cultuurgoed. Omdat ook in Rome de welsprekendheid een grote rol speelde in het openbare leven, zagen de Romeinen echter al vroeg het voordeel in van de bestudering van de Hellenistische retorica; daarnaast werden grote redenaars uit de praktijk van de welsprekendheid in de senaat en op het forum als voorbeeld genomen (*imitatio en aemulatio*).

Cicero, Rome's grootste redenaar, schetste in zijn belangrijkste theoretische geschrift *De oratore* zijn beeld van de ideale redenaar: die moest retorisch geschoold, door de praktijk gevormd en filosofisch onderlegd zijn. Daarbij erkende Cicero wel het belang van de theoretische en technische aspecten (*ars*), maar sloeg deze toch lager aan dan natuurlijke aanleg (*ingenium*), oefening (*exercitatio*) en ervaring in de praktijk (*usus*). Bovendien hechtte hij groot belang aan culturele vorming van de redenaar op het gebied van de filosofie, rechtskunde en geschiedenis. Maar Cicero's hooggestemde ideaal heeft op de praktijk van de welsprekendheid weinig invloed uitgeoefend en in de retorenscholen weinig navolging gevonden. Met de vestiging van de alleenheerschappij door Augustus werd de politieke betekenis van de welsprekendheid veel kleiner. Toch leidde dat niet tot de sluiting van de retorenscholen. Deze bleven fungeren als opleidingsinstituut voor een selecte groep jonge mannen. In de loop van de eerste eeuw n. Chr. ontwikkelde zich daar een merkwaardige cultuur: het spreken in de vorm van openbare voordrachten (*declamationes*) over fictieve, vaak absurde thema's in steeds geraffineerdere stijlvormen. Met de praktijk van de politieke en de procesredevoeringen had dit weinig meer te maken.

In het laatste kwart van de eerste eeuw trad er in de theorievorming over de retorica een reactie op door toedoen van Quintilianus, door Vespasianus aangesteld als *professor eloquentiae*. Deze greep terug op de ideeën van Cicero. Ter illustratie bij het voorgaande dienen de volgende passages in vertaling:

*Cicero, *De oratore* 1.146-159 (*usus en exercitatio*)

*Quintilianus, *Institutio oratoria* prooemium 9-13 (*orator perfectus*)

*Petronius, *Satyrica* 1-4 *non vult* (*declamationes*).

2. De theorie van de klassieke retorica

De kandidaat kan naar aanleiding van een voorgelegde tekst vragen beantwoorden over de theorie van de klassieke retorica.

De kandidaat kan naar aanleiding van een voorgelegde tekst de hieronder genoemde begrippen uit de theorie van de klassieke retorica hanteren.

2.1 Het onderwerp

De klassieke retorica heeft uitsluitend betrekking op de behandeling van onderwerpen waarover men van mening kan verschillen. Dergelijke onderwerpen vormen een probleem of vraagstuk: *quaestio*. Niet alle vraagstukken komen evenwel voor een retorische behandeling in aanmerking. Volgens de toonaangevende Griekse retor Hermagoras heeft de retorica alleen betrekking op maatschappelijke vraagstukken: *quaestiones civiles*. Hieronder verstond hij vraagstukken die de mens als burger van de polis aangingen, zoals gerechtelijke en politieke vraagstukken.

In navolging van Aristoteles onderscheidde men drie soorten redevoeringen:

1. het gerechtelijke pleidooi met als belangrijkste vraagstelling: is de daad die ter beoordeling staat wettig of onwettig dan wel rechtmatig of onrechtmatig?
2. de politieke redevoering met als hoofdvraag of het ter discussie staande beleid nuttig of schadelijk is en of het moreel verantwoord is of niet.
3. de gelegenheidsrede, zowel lof- als lijkrede, met als vraagstelling: is de persoon of zaak in kwestie goed of slecht dan wel mooi of lelijk?

2.2 De spreker

De belangrijkste indeling uit de retorische systematiek is opgesteld vanuit het gezichtspunt van de spreker. Het gaat hier om de taken van de redenaar, de opeenvolgende bewerkingsfasen vanaf de confrontatie met het onderwerp tot de confrontatie met het publiek. Meestal werden er vijf onderscheiden:

1. *inventio*, het analyseren van het voorgelegde vraagstuk, teneinde tot een centrale stelling te komen, en het vinden van de argumenten voor het verdedigen van die stelling.
2. *dispositio*, het ordnen van het gevondene, met name van de argumenten, tot een goed opgebouwd betoog.
3. *elocutio*, de adequate verwoording van het gevondene en geordende.
4. *memoria*, het memoriseren van de tekst.
5. *actio/pronuntiatio*, de voordracht.

De *inventio* en de *elocutio* zijn in de retorische handboeken het uitgebreidst behandeld: de klassieke retorica is grotendeels een combinatie van argumentatie- (of, beter, overredings-) leer en stijl leer. De overredingsleer wordt uitgewerkt in § 3 van de syllabus, de stijl leer in § 4.

Ter illustratie van de theorie met betrekking tot de *actio* dient (in vertaling) *Cicero *Orator*; 55-60.

2.3 De tekst.

Wanneer het in retorische handboeken over de tekst gaat, staat niet het proces van totstandkoming, maar het produkt centraal. In dat verband behandelt men de leer van de delen van de redevoering:

1. *exordium*, de inleiding
2. *narratio*, de vertelling of uiteenzetting van de toedracht
3. *propositio*, de stelling, en de indeling van de daarop volgende argumentatie
4. *argumentatio*, de eigenlijke argumentatie pro en contra
5. *peroratio*, de afsluiting van de redevoering.

Ter illustratie van de theorie met betrekking tot de *narratio* dient het onderstaande fragment (in vertaling):

*Cicero, *De oratore* 2.326-330.

2.4 De toehoorders

In de klassieke retorica worden de toehoorders als een passieve grootheid behandeld: zij moeten overtuigd worden van de juistheid van de visie of de handelwijze van een ander, en vaak ook overreed worden tot ander gedrag. Zo is de indeling in soorten redevoeringen behalve op verschillen in onderwerpen ook gebaseerd op de verschillen in publiek bij elk type: personen betrokken bij juridische procedures; personen betrokken bij de politieke besluitvorming; toehoorders bij gelegenheids-redevoeringen.

3. De overredingsleer

De kandidaat kan voorbeelden van *ethische, pathetische en logische overredingsmiddelen identificeren en benoemen en de functie ervan in het betoog aangeven*

Hoewel in de loop der tijd het belang van de *elocutio* steeds meer nadruk kreeg in de theorievorming, is toch de *inventio* (met daaraan ondergeschikt de *dispositio*) het meest wezenlijke deel van de retorica gebleven

De *inventio* omvat meer dan het vinden van de logische argumenten. In de praktijk kan een redenaar zich zelden beperken tot een zakelijke argumentatie. Een effectieve benadering van zijn toehoorders vereist dat de spreker eerst hun welwillende aandacht probeert te krijgen, vervolgens zo nodig achtergrond-informatie verstrekt en bij dit alles ook inwerkt op het gemoed van de luisteraars.

Dit leidde tot de volgende indeling van de overredingsmiddelen, gekoppeld aan de delen van de redevoering:

1. *Ethische overredingsmiddelen*, bij voorkeur toegepast in het *exordium* van de redevoering. Deze middelen berusten op het ethos van de redenaar, d.w.z. het beeld ('image') dat hij van zichzelf schept. Het is de functie van het ethos sympathie te wekken voor de redenaar en de indruk te geven dat hij geloofwaardig is. Wat dit laatste aangaat, een positief ethos wordt aan de redenaar toegekend als hij de indruk wekt de volgende eigenschappen te bezitten: oordeelkundigheid, deugdzaamheid en betrokkenheid bij het belang van het publiek. Een positief ethos zal de toehoorders ertoe bewegen ook de rest van de rede te geloven.
2. *Pathetische overredingsmiddelen*, bij voorkeur toegepast in de *peroratio*. Deze middelen berusten op het in een bepaalde gemoedsstemming brengen van de toehoorders. De toepassing van de pathetische overredingsmiddelen is gebaseerd op de gedachte dat iemand in zijn oordeelvorming beïnvloed wordt door een emotionele houding pro of contra het besprokene.
3. *Logische overredingsmiddelen*, bij voorkeur toegepast in de *narratio* t/m de *argumentatio*. Deze middelen worden gebruikt bij het bewijzen of schijnbaar bewijzen van een stelling, door het aanvoeren van argumenten die steekhoudend zijn of althans die indruk wekken. De twee meest gebruikte logische overredingsmiddelen zijn het syllogisme en het enthymeem.

4. Taal en stijl

De kandidaat kan zijn kennis van morfologische en syntactische verschijnselen demonstreren door het vertalen van een ongeziene authentieke tekst, die qua aard en moeilijkheidsgraad nauw aansluit bij de gelezen teksten.

De kandidaat kan in een voorgelegde gelezen dan wel ongelezen authentieke tekst stilistische verschijnselen identificeren, benoemen en er de functie van aangeven.

N.B. kennis van de leer van de clausulae wordt niet bekend verondersteld.

De omschrijving door de CEVO van de minimumkennis op het gebied van de morfologie en syntaxis vormt het uitgangspunt bij de annotatie van de te vertalen tekst. Daarnaast moet aandacht besteed worden aan de hieronder genoemde stilistische verschijnselen. Termen die tussen haakjes staan, worden niet bekend verondersteld, het betreffende verschijnsel wel. Het werd van groot belang geacht dat een redenaar in de keuze van zijn woorden weloverwogen te werk ging. Hij moest passende woorden kiezen, die niet alleen maar een begrip doeltreffend aanduidden, maar ook in overeenstemming waren met zijn persoon of met het publiek waartoe hij zich richtte. Door ouderwetse woorden, archaïsmen, of nieuwe woorden, neologismen, te gebruiken streefde hij welbewust bepaalde effecten na. Daarnaast bestonden er tal van andere middelen tot verfraaiing, die men ordende in een systeem dat in de loop der eeuwen steeds verder werd verfijnd.

1. Tropen, vormen van overdrachtelijk taalgebruik, die een nuancering van de betekenis impliceren:

- synoniem
- litotes
- hyperbool
- singularis pro plurale
- metonymie: *pars pro toto*, maker/materiaal i.p.v. het gemaakte
- metafoor
- allegorie
- vergelijking
- ironie, zelfspot en sarcasme.

2. Stijlfiguren waarbij de woorden gemanipuleerd worden:

- antithese
- verdubbeling
- anafoor en epifoor
- (*congeries*) herhaling van eenzelfde begrip in de vorm van synoniemen
- (*tricolon*) reeks van drie woorden of woordgroepen, vaak zo geordend dat er een climax ontstaat.
- climax
- polysyndeton en asyndeton
- ellips
- zeugma
- (*paronomasia*) een woordspel met op elkaar gelijkende woorden
- alliteratie
- (*homoioteleuton*) gelijkheid van eindlettergrepen
- chiasme

3. Stijlfiguren waarbij een gedachte op een ongewone manier wordt gepresenteerd:

- retorische vraag
- *dubitatio*
- *exclamatio*
- (*aposiopese*) verzwijgen, waarbij de spreker de zin onvoltooid laat
- (*praeteritio*) de aankondiging dat men iets korthedshalve zal overslaan (waarmee het intussen wel gezegd wordt)
- (*apostrophe*) het zich afwenden van het eigenlijke publiek en zich richten tot een andere, al dan niet aanwezige, persoon
- (*ethopoea*) de imitatie van een bestaande persoon, die sprekend wordt opgevoerd
- (*prosopopoea*) personificatie, het sprekend opvoeren van fictieve personen of gepersonifieerde zaken.

4. Zinsbouw:

Behalve aan de bovenstaande verschijnselen besteedde Cicero ook veel aandacht aan de mogelijkheden om een volzin (een periode) harmonisch en ritmisch op te bouwen. Dit deed hij o.a. door parallel lopende hoofd- en/of bijzinnen en door ritmische effecten aan het einde van een zin (*clausulae*).

5. Cicero

De kandidaat kan naar aanleiding van een voorgelegde tekst vragen beantwoorden over het leven en de werken van Cicero.

5.1 Leven

Jaartallen, hoofdzaken van opleiding en carrière, waarbij de redevoeringen *In Verrem*, *In Catilinam*, *Pro Milone* en de *Philippicae* aan de orde komen.

5.2 Werk

Korte karakteristiek van *De Oratore*, *De Republica*, *De Finibus Bonorum et Malorum*, *Academica*, *Tusculanae Disputationes*, *De Officiis*, *De Natura Deorum*.

6. Politieke, maatschappelijke en culturele factoren in Rome in de eerste eeuw v. Chr.

Politieke en sociale verhoudingen

De *cursus honorum*, de opbouw van de standenmaatschappij: *nobiles*, *equites*, proletariërs, slaven; de verhouding *patronus-cliens*; de tegenstellingen tussen *optimates* en *populares*.

Culturele factoren

Scholing van de elite in retorica en filosofie; belangstelling voor literatuur, beeldende kunst, wetenschap en filosofie onder Griekse invloed; *imitatio* en *aemulatio*.

Rechtspraak

De gang van zaken bij een proces.

7. Latijnse teksten, teksten in vertaling en achtergronden van het proces tegen Milo

De kandidaat kan vragen beantwoorden over de gelezen authentieke teksten, teksten in vertaling en over de achtergronden van het proces tegen Milo. Van de kandidaat wordt verwacht dat hij de in het pensum van authentieke teksten en teksten in vertaling voorkomende namen, termen en begrippen kent. De voorgelegde teksten worden op dit punt in principe niet geannoteerd.

N.B. Ook morfologische en syntactische verschijnselen in de gelezen teksten zullen in principe niet worden geannoteerd. De kandidaat kan naar aanleiding van een voorgelegde tekst uit de *Pro Milone* verbanden leggen tussen de theorie en de praktijk van de klassieke welsprekendheid.

Achtergronden: politieke omstandigheden in Rome; positie Pompeius; verhouding Cicero-Clodius; totstandkoming jury; aanklacht en verdediging; verloop en afloop proces; gepubliceerde redevoering bewerking van de werkelijk uitgesproken rede.

Het pensum bestaat uit:

1. *Pro Milone* geheel. De volgende paragrafen kunnen in vertaling worden gelezen: 7-22, 36-43, 57-71, 82-91.

2. Ter illustratie van de versie die Asconius Pedianus geeft van de feitelijke toedracht dienen twee vertaalde fragmenten uit Asconius Pedianus * § 1-7 en 27-31.

8. De actualiteit van de klassieke retorica

De kandidaat kan in een voorgelegde gelezen dan wel ongelezen moderne tekst invloeden van de klassieke retorica identificeren, benoemen en er de functie van aangeven.

Het belang en de actualiteit van de klassieke retorica wordt behandeld in een artikel van F.H. van Eemeren en R. Grootendorst dat in de 25e jaargang van *Lampas* zal worden gepubliceerd.

Specimina van moderne retorische teksten zijn te vinden in J.P. Guépin (red.), *Schokkende Redevoeringen*, Amsterdam 1990.